
КВАК О.В.,
директор, КЗ ЛОР "Бродівський
педагогічний коледж
імені Маркіяна Шашкевича",
м. Броди

СКЛАДОВІ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДОШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті висвітлено лінгвістичні, психологічні та соціальні підходи до визначення структури комунікативної компетентності майбутнього педагогічного фахівця. Автор на основі порівняльної характеристики визначає власну структуру комунікативної компетентності майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів.

Ключові слова: комунікативна компетентність; компоненти комунікативної компетентності; лінгвістична, психологічна і рефлексивна складові комунікативної компетентності.

В статье отражены лингвистические, психологические и социальные подходы к определению структуры коммуникативной компетентности будущего педагогического специалиста. Автор на основе сравнительной характеристики определяет собственную структуру коммуникативной компетентности будущих воспитателей дошкольных учебных заведений.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность; компоненты коммуникативной компетентности; лингвистическая, психологическая и рефлексивная составляющие коммуникативной компетентности.

The article clarifies linguistic, psychological and social approaches referring to definition of communicative competence structure of a future specialist. The author defines on the basis of comparative characteristics his own structure of communicative competence of future kindergarten teachers of preschool educational establishments.

Key words: communicative competence; constituents of communicative competence; linguistic, psychological and reflective constituents of communicative competence.

Постановка і обґрунтування актуальності проблеми.

На сучасному етапі розвитку суспільства відбуваються зміни освітніх орієнтирів. Зараз потрібні фахівці нової формації, здатні конкурувати у європейському чи світовому просторі. Реорганізація системи дошкільної освіти вимагає змін і у підготовці фахівців дошкільного профілю. На це спрямовані: Закон України "Про вищу освіту", Закон України «Про дошкільну освіту», Базовий компонент дошкільної освіти (оновлений варіант), Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Державна національна програма «Освіта. Україна XXI століття», Указ Президента України № 244/2008 "Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні", Концепція розвитку освіти України на період 2015 – 2025 років. Згідно цих документів, передбачається перехід до гнучкої, динамічної ступеневої системи підготовки фахівців, формування мережі вищих навчальних закладів, здатної за освітніми та кваліфікаційними рівнями, типами, формами і термінами навчання, джерелами фінансування задовольняти інтереси особи, потреби кожного регіону і держави у педагогічних кадрах [23]. Усе це актуалізує питання професійної підготовки майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів, показниками якої є: загальна і професійно-педагогічна культура, ініціатив-

ність, інноваційність і нестандартність мислення, здатність до взаєморозуміння, рефлексії та емпатії, уміння викликати симпатію і довіру, створити обстановку психологічного комфорту а також комунікативна компетентність [18].

У базовому компоненті дошкільної освіти у змістовій лінії «Соціальне я» передбачається формування у дітей-випускників дошкільних навчальних закладів фонетичної, лексичної, граматичної і мовленнєвої компетенцій [2]. Для того щоб сформувати у дітей дошкільного віку мовленнєву компетенцію необхідна відповідна професійно-мовленнєва підготовка майбутніх вихователів у педагогічних коледжах, яка повинна включати уміння спілкуватись з дітьми на етапі дошкільного дитинства. У контексті нашого дослідження саме педагогічному спілкуванню належить ключова роль сучасного навчально-виховного процесу, тому важливою передумовою професійної діяльності вихователя ДНЗ є високий рівень комунікативної компетентності.

Аналіз наукових досліджень.

Аналіз науково-теоретичних джерел свідчить, що проблема структури комунікативної компетентності майбутніх фахівців дошкільної освіти перебуває в полі зору як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Зокрема, лінгвістичні наукові дослідження щодо структури комунікативної ком-

петентності майбутнього педагогічного фахівця аналізуються у працях Т. Григорєва, Ю. Жукова, Д. Ізарєнкова, Ю. Крижанської, Є. Кузьміної, У. Купа, Л. Петровської, П. Растяннікова, С. Савіньон, В. Семенової, О. Соловйової, В. Третьякова, Т. Усольцевої, Ю. Федоренко, Хью Філіпса, Б. Шпітсберга. Аналізуючи психологічні дослідження структури комунікативної компетентності майбутнього педагогічного фахівця, ми звернулися до досліджень Є. Руденського, Н. Буртової, В. Конєцької, Ю. Дубовицької. Питанням виділення компонентів комунікативної компетентності займалися: В. Асадчих, А. Богуш, Д. Годлевська, Н. Доловова, О. Жирун, Ю. Жуков, Н. Завіниченко, В. Кашницький, Дж. Мак Кроскі, В. Купах, В. Назаренко, С. Петрушин, Г. Пухальська, В. Черевко, Б. Шпітсберг.

Та незважаючи на значну кількість публікацій, присвячених визначенню структури комунікативної компетентності майбутніх педагогічних фахівців, питання структури комунікативної компетентності майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів не обґрунтоване і слабо вивчене.

Постановка мети і завдань статті.

Виходячи із зазначеного, мета статті – аналіз структурних компонентів комунікативної компетентності майбутніх фахівців дошкільної освіти.

Виклад основного матеріалу.

Виходячи із завдань нашого дослідження, ми вважаємо, що розглядати структурні компоненти комунікативної компетентності слід з позицій функціонального підходу до вихователя ДНЗ. Тому на основі даного підходу, аналізу нормативних документів і наукових досліджень ми вважаємо, що виробничими функціями вихователя дошкільного навчального закла-

ду мають бути наступні:

1. Збереження і зміцнення здоров'я дітей.

2. Виховна, яка передбачає роботу як з дітьми так і батьками.

3. Організаторсько-управлінська – організація педагогічного процесу та управління ним;

4. Комунікативна – полягає у встановленні позитивних взаємин з дітьми, батьками, колегами.

Власне комунікативна функція і передбачає формування комунікативної компетентності, особливості якої зумовлюють наявність у майбутніх вихователів ДНЗ таких головних груп здібностей (І. Зязюн, Л. Крамушенко, І. Кривонос та ін.): комунікативні (потреба у спілкуванні та умінні його здійснювати); перцептивні (професійна проникливість, пильність, педагогічна інтуїція, здатність сприймати та розуміти іншу людину); емоційної стабільності (володіння собою, збереження самоконтролю, здійснення саморегуляції); динамізму особистості (здатність активно впливати на іншу особистість); оптимістичного прогнозування (прогнозування розвитку особистості з орієнтацією на позитивне у ній і перетворення усієї структури особистості через вплив на її позитивні якості); креативності (здатність до творчості, спроможність генерувати незвичні ідеї, відходити від традиційних схем для отримання кращого результату, швидко розв'язувати проблемні ситуації) [21].

Важливою складовою проблеми формування комунікативної компетентності майбутніх вихователів є визначення її складових.

Узагальнюючи лінгвістичні наукові дослідження щодо структури комунікативної компетентності майбутнього педагогічного фахівця можна виокремити такі її складові:

1) орієнтованість у різноманітних ситуаціях спілкування, яка заснована на знаннях і життєвому досвіді індивіда [15];

2) спроможність ефективно взаємодіяти з оточенням завдяки розумінню себе й інших при постійній видозміні психічних станів, міжособистісних відносин і умов соціального середовища [15];

3) знання, уміння і навички конструктивного спілкування [17];

4) адекватна орієнтація педагога у самому собі (власному психологічному потенціалі, потенціалі партнера, у ситуації) [5];

5) готовність і уміння будувати контакт з людьми [5];

6) внутрішні засоби регуляції комунікативних дій [10];

7) внутрішні ресурси, необхідні для побудови ефективної комунікативної дії у визначеному колі ситуацій міжособистісної взаємодії [20].

Д. Ізаренков до складових комунікативної компетентності відносить: мовну, предметну та прагматичну компетенції. Зокрема, мовна компетенція – це знання одиниць мови усіх рівнів (фонетичного, лексичного, словотвірного, морфологічного, синтаксичного), які будуть використані як будівельний матеріал для висловлювань у процесі формування комунікативної компетенції того, кого навчають, в обсязі, що передбачався метою навчання. Предметна компетенція – це змістовий денотативний план висловлювань, фрагменти оточуючого світу через знання людини про цей світ. Прагматична компетенція формує уміння використовувати висловлювання відповідно до комунікативної мети мовця і ситуативними умовами мовлення [13].

Дану класифікацію розширила Ю. Федоренко, яка виділила: мовну (лек-

сичні, граматичні, фонетичні й орфографічні знання), мовленнєву (охоплює вміння аудіювання, читання, письма та мовленнєві уміння), лексичну (знання лексики і мовленнєві лексичні навички), граматичну (знання граматики і мовленнєві граматичні навички), фонетичну (фонетичні знання, мовленнєво-слуховимовні навички), соціокультурну (стосується країнознавства та лінгвокраїнознавства) та компетенцію, що стосується процесу говоріння [26, 63–65].

С. Савіньон до структурних компонентів комунікативної компетентності відносить: граматичну (граматичний рівень речення), соціолінгвістичну (розуміння соціального контексту, в якому використовується мова), дискурсивну (уміння продукувати текст) стратегічну (компенсація часткових знань, умінь та навичок) [30, 129-134].

Зарубіжні вчені по своєму виокремлюють структуру комунікативної компетентності. Так Хью Філіпс у своєму підручнику «Спілкування з аудиторією» визначає такі структурні компоненти комунікативної компетентності: вербальна комунікація (що ви говорите); вокальна комунікація (як ви це говорите); візуальна комунікація (що ви робите з тим, що у вас є). Б. Шпітсберг та У. Куп виокремлюють такі компоненти комунікативної компетентності: мотивація, знання (процесуальні знання про те, яку стратегію поведінки обрати у конкретній ситуації), навички (використовувані типи поведінки), тобто це взаємозалежність когнітивного, поведінкового та афективного компонентів у певних мовленнєвих актах [28].

Підводячи підсумки розгляду складових комунікативної компетентності з точки зору лінгвістики, слід відзначити, що в їх основі лежать знання, уміння і навички конструктивного вербального і невербального спілку-

вання.

Аналізуючи психологічні дослідження структури комунікативної компетентності майбутнього педагогічного фахівця, слід зазначити такі підходи до визначення її складових. Так, Є. Руденський визначає такі складові комунікативної компетентності педагогів:

- комунікативно-діагностичну (діагностика соціально-психологічних ситуацій і умов майбутньої комунікативної діяльності);
- комунікативно-прогностичну (оцінка позитивних і негативних сторін майбутньої ситуації спілкування);
- комунікативно-програмуєчу (підготовка програми спілкування, розробка текстів для спілкування, вибір стилю, позиції, дистанції спілкування);
- комунікативно-організаційну (зосередження уваги партнерів по спілкуванню один на одному, стимулювання їх до комунікативної активності, управління процесом спілкування);
- комунікативно-виконавську (прогноз розвитку ситуації спілкування, діагноз комунікативної ситуації) [25].

Н. Буртова виділяє такі структурні компоненти комунікативної компетентності:

- соціально-психологічна – сформованість у особистості інтересів, ідеалів, бажань, цінностей, переконань тощо;
- індивідуально-психологічна – сформованість відчуттів, сприймання, уваги, пам'яті, волі, мислення, емоцій, уяви;
- психофізична – визначає тип вищої нервової діяльності, темперамент, вікові та гендерні розбіжності [4].

В. Конєцька пов'язує комунікативну компетентність з поняттям комунікативної особистості, яка складається з таких складових:

1. Мотиваційна – це комунікативні потреби, які стимулюють комунікативну діяльність.

2. Когнітивна – світогляд індивіда в інтелектуальному і емоційному планах.

3. Функціональна: володіння вербальними і невербальними засобами комунікації; уміння застосовувати комунікативні засоби у різних ситуаціях спілкування; побудова комунікативного акту відповідно до норм і правил мовленнєвого етикету [16].

Дані погляди поділяє Ю. Дубовицька [8], пов'язуючи комунікативну компетентність з поняттям комунікативної особистості і виділяючи такі ж її складові.

Узагальнюючи дослідження психологів щодо комунікативної компетентності, можна констатувати, що в їх основі лежать знання про способи і тактику спілкування, уміння оцінювати процес і результат комунікації, визначати особисті комунікативні можливості, навички управляти процесом спілкування.

Отже, з огляду на наукові дослідження, можна зробити висновок, що комунікативна компетентність – це складне полікомпонентне утворення. Традиційним вважається виділення трикомпонентної структури комунікативної компетентності.

Так, Дж. Мак Кроскі до компонентів комунікативної компетентності відносить: когнітивний – передбачає знання та розуміння законів комунікації; психомоторний – уміння будувати та використовувати граматично, синтаксично, фонетично та стилістично коректні висловлювання, підтримувати зоровий контакт; афективний –

ставлення того, хто навчається до набутих знань та умінь [29, 42-54.].

Б. Шпітсбергом та В. Купахом [31] виділено такі компоненти: знання (усвідомлення того, яка комунікативна поведінка є найбільш влучною в конкретній ситуації), уміння (здатність застосувати цю поведінку в даному контексті) та мотивація (прагнення ефективної та компетентної комунікації).

Ю. Жуков структуру комунікативної компетентності ділить на рівні: стратегічний, тактичний і технічний. Де стратегічний – це сукупність основних орієнтацій особистості на спілкування (орієнтація на діалог або монолог, на інтимно-особистісну або функціонально-рольову взаємодію, ставлення до спілкування як до мети чи як до засобу); тактичний – знання основних правил організації спілкування; технічний – конкретні комунікативні навички та уміння [11, 66-67].

В. Кашницький виділяє три рівні структури комунікативної компетентності вчителя: базовий, змістовий та операційний. До змісту базового він відносить глибинні стійкі якості особистості (налаштування, ціннісні орієнтації, мотиви в комунікаційній сфері, адекватні стратегічним цілям у педагогічній діяльності), які забезпечують мотиваційну сторону комунікативної діяльності педагога. До змістового – комунікативні знання (знання законів спілкування, закономірностей і механізмів соціальної перцепції, психологічної взаємодії, способів саморегуляції). До операційного – система комунікативних умінь та навичок (навички, що забезпечують управління процесом спілкування, ефективні впливи на партнерів по спілкуванню, оптимальна саморегуляція) для забезпечення виконання комунікативних дій з метою вдалої реалізації плану [14,

65].

С. Петрушин включає до комунікативної компетентності пізнавальний, поведінковий та емоційний компоненти. Пізнавальний (когнітивний) – орієнтованість, психологічні знання та перцептивні здібності фахівця. Поведінковий – уміння ефективно використовувати різні засоби вербального та невербального спілкування. Емоційний – досвід спілкування, позитивне ставлення та налаштування на партнера зі спілкування [22].

В. Черевко виділяє такі компоненти: когнітивний (теоретичні знання з психології спілкування), емоційно-оцінний (мотиви вибору професії, інтерес до обраної професії, прийняття себе та інших, комунікативні установки на участь у тренінгах, робота з комунікативного самовдосконалення), поведінковий (володіння технікою спілкування, перцептивні уміння, уміння конструктивного розв'язування конфліктів, діалогічний стиль взаємодії в комунікативних професійних ситуаціях, ситуативна адаптивність у професійно-значущих ситуаціях) [27, 11].

Н. Завіниченко виділяє такі структурні компоненти комунікативної компетентності: гностичний – система знань про сутність, структуру, функції та особливості спілкування взагалі та професійного зокрема; конативний – загальні та специфічні комунікативні вміння, які дозволяють успішно встановлювати контакт з іншою людиною, адекватно пізнавати її внутрішні стани, керувати ситуацією взаємодії з нею, застосовувати конструктивні стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях; емоційний – гуманістична установка на спілкування, інтерес до іншої людини, готовність вступати з нею в особистісні, діалогічні взаємини, інтерес до власного внутрішнього світу; розвинуті емпатія та рефлексія

[12, 41-42].

О. Жирун дійшов висновку, що комунікативна компетентність містить два компоненти: 1) уміння й навички спілкування (інформаційно-поведінкові, особистісно-перцептивні та ситуаційно-рефлексивні); 2) знання про закономірності спілкування, про свої комунікативні якості та комунікативні якості інших [9, 9-10].

На думку В. Назаренка, до структури комунікативної компетентності входять елементи соціально-психологічної, переговорної, конфліктологічної, соціально-перцептивної, аутопсихологічної та рефлексивної компетентності. [19, 35].

Запропонована структура комунікативної компетентності Д. Годлевської складається з трьох компонентів. Зокрема, соціально-комунікативний (базовий) компонент передбачає наявність у фахівця комунікативних знань, умінь та навичок, що забезпечує усвідомленість ним змісту його професійної діяльності; особистісно-емоційний компонент передбачає професійно-особистісні якості (рефлексію, креативність, емпатію), що визначають позицію і спрямованість фахівця як особистості, індивіда та суб'єкта діяльності, а також емоційний прояв цих якостей; діяльнісний (практичний) компонент включає прояв професійної комунікативної компетентності, апробованої в дії та засвоєної особистістю як найбільш ефективного чинника впливу на співрозмовника [6, 9-10].

У дослідженнях Н. Долової комунікативна компетентність майбутніх фахівців представлена структурними та функціональними компонентами. До структурних належать когнітивний, мотиваційно-ціннісний і рефлексивний компоненти; до функціональних – перцептивний, мовленнєвий

(власне комунікативний) та інтерактивно-практичний компоненти [7, 78-82].

У роботі Г. Пухальської [24, 179] визначено таку структуру комунікативної компетентності: загальні здібності (навченість); комунікативні знання, уміння та навички, до яких належать вільне володіння вербальними і невербальними засобами соціальної поведінки (звукове мовлення з використанням фонологічних і невербальних елементів, писемне мовлення зі стилями самовираження і паралінгвістичної графіки) і власне невербальні засоби; організація особою міжособистісного простору на своїй території, згідно із соціокультурними та надпрофесійними нормами.

В. Асадчих розглядає комунікативну компетентність як складну багатомірну категорію, складовими якої є лінгвістичний, психологічний і соціальний компоненти [1, 21].

Аналогічні погляди у А. Богуш, яка до структурних компонентів комунікативної компетентності відносить мовленнєвий, психологічний і соціально-культурний аспекти [3, 184].

Отже, здійснений аналіз наукових підходів до класифікації структури комунікативної компетентності майбутнього фахівця виявив відмінності у виділенні її компонентів, що зумовлено професійною діяльністю різних фахівців. Ми вважаємо, що до структури комунікативної компетентності майбутнього вихователя дошкільного навчального слід віднести наступні складові: лінгвістична, психологічна і рефлексивна. Де лінгвістична – це знання слів і правил утворення граматичних форм, структурування осмислених фраз, характеристик мовленнєвого акту, моделей спілкування, комунікативних якостей мовлення, способів розвитку комунікації;

володіння уміннями правильно передавати отриману інформацію, визначати основну думку тексту, його композиційні особливості, доречно використовувати засоби комунікації. Психологічна – знання про функції комунікації, способи, тактики і механізми міжособистісного спілкування; здібності керувати процесом спілкування, вибирати позицію, стиль і дистанцію при комунікації; уміння проводити самодіагностику власних комунікативних можливостей, давати оцінку процесу і результату комунікації. Рефлексивна – уміння, що дозволя-

ють пізнати внутрішній світ партнера по спілкуванню та розуміння самого себе; уміння до самоаналізу власної комунікативної діяльності, до самопізнання; застосування організуючих впливів у взаємодії з людьми.

Перспектива подальшої роботи у даному напрямку полягає у тому, що виділені нами структурні компоненти комунікативної компетентності можуть слугувати базою для розробки моделі управління формуванням комунікативної компетентності майбутніх вихователів дошкільних установ у процесі їх професійної підготовки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Асадчих В. Ю. Управление процессом формирования коммуникативной компетентности старшеклассников : диссертация ... кандидата педагогических наук : 13.00.01 / Асадчих Виктория Юрьевна; [Место защиты: Курск. гос. ун-т]. – Курск, 2009. – 218 с.
2. Базовий компонент дошкільної освіти / Науковий керівник: А. М. Богуш, дійсний член НАПН України, проф, д-р пед. наук; Авт. кол-в: Богуш А. М., Бєленька Г. В., Богініч О. Л., Гавриш Н. В., Долинна О. П., Льченко Т. С., Коваленко О. В., Лисенко Г. М., Машовець М. А., Низковська О. В., Панасюк Т. В., Піроженко Т. О., Поніманська Т. І., Сідельнікова О. Д., Шевчук А. С., Якименко Л. Ю. — К.: Видавництво, 2012. – 26 с.
3. Богуш А.М., Гавриш Н.В. Дошкільна лінгводидактика: Теорія і методика навчання дітей рідної мови в дошкільних навчальних закладах. Підручник / За ред. А.М. Богуш. Друге видання, доповнене. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2011. – 704 с.
4. Буртовая Н.Б. Коммуникативная компетентность личности и социально-психологические факторы ее развития: (На примере студентов - будущих педагогов-психологов) [Текст] // Дис. на соиск. уч. ст. канд. псих. наук : 19.00.01 / Н.Б. Буртовая. - Томск, 2004. – 176 с.
5. Введение в практическую социальную психологию / Под ред. Ю. М Жукова, Л А Петровской, О В Соловьевой. - 3-е, исправленное изд. М.: Смысл, 1999. – 377 с.
6. Годлевська Д.М. Формування комунікативної компетентності майбутніх соціальних працівників в умовах педагогічного університету: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 2007. – 20 с.
7. Доловова Н.Н. Формирование коммуникативной компетентности студентов в педагогическом пространстве технического вуза: Дис. ... канд. пед. наук. – Ульяновск, 2003. – 222 с.

8. Дубовицкая, Ю.В. Педагогические условия развития вербальных коммуникативных способностей школьников в процессе обучения [Текст] // Дис. на соиск. уч. ст. канд. пед. наук : 13.00.01 / Ю.В. Дубовицкая. – Томск, 2002. – 162 с.
9. Жирун О.А. Психологічні особливості розвитку комунікативної компетентності у майбутніх редакторів у взаємодії з авторами: Автореф. дис канд. психол. наук. – К., 2006. – 20 с.
10. Жуков Ю.М., Петровская Л.А., Растяников П.В. Диагностика и развитие компетентности в общении. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 96 с.
11. Жуков Ю.М. Методы диагностики и развития коммуникативной компетентности // Общение и оптимизация совместной деятельности. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 64–78.
12. Завіниченко Н.Б. Особливості розвитку комунікативної компетентності майбутнього психолога системи освіти: Дис. ... канд. психол. наук. – К., 2003. – 229 с.
13. Изаренков Д. И. Базисные составляющие коммуникативной компетенции и их формирование на продвинутом этапе обучения студентов нефилологов / Д. И. Изаренков // Русский язык за рубежом. – 1990. – № 4.
14. Кашиницкий В.И. Формирование коммуникативной компетентности будущего учителя: Дис. ... канд. пед. и психол. наук. – Кострома, 1995. – 197 с.
15. Коллектив. Личность. Общение: Словарь социально-психологических понятий / Под ред. Е.С. Кузьмина и В.Е. Семенова. – Л.: Лениздат, 1987. – 143 с.
16. Конечкая, В.П. Социология коммуникации [Текст] : Учебник / В.П. Конечкая. – М. : Международный университет Бизнеса и Управления, 1997. – 304 с.
17. Крижанская Ю.С., Третьяков В.П. Грамматика общения. – Л., 1990. – 208 с.
18. Мареева Т. Позитивний професійний імідж майбутнього вихователя дошкільного навчального закладу: актуальність та перспективи наукових досліджень / Т. Мареева. – С. 98–102. Вісник інституту розвитку дитини. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія [Текст]: збірник наукових праць. Вип. 24 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова; [редкол. В. П. Андрущенко [та ін.]]. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – 175 с.
19. Назаренко В.О. Психологічні умови розвитку комунікативної компетентності керівників Державної прикордонної служби: Дис. ... канд. психол. наук. – Хмельницьк, 2007. – 234 с.
20. Основы конструктивного общения. Хрестоматия / Составители: Т.Г. Григорьева, Т.П. Усольцева. – М.: Изд: «Совершенство», 1997. – 198 с.
21. Педагогічна майстерність: підручник / І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін. ; за ред. І.А. Зязюна. – К. : Вища шк., 1997. – 349 с.
22. Петрушин С.В. Психологический тренинг в многочисленной группе (методика развития компетентности в общении в группах от 40 до 100 человек). – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 256 с.
23. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Т. І. Поніманська. – К.: Академвидав, 2006. – 456 с.
24. Пухальська Г.А. Проблема комунікативної компетентності в майбутніх пілотів цивільної авіації// Теоретичні питання культури, освіти та

- виховання: Зб. наук. праць. - Вип. 36. - К.: Видавничий центр КНЛУ, 2008. - С. 176-180.
25. Руденский, Е.В. Социальная психология [Текст] : Курс лекций / Е.В. Руденский. -М. : ИНФРА-М; Новосибирск : НГАЭиУ, 1997. - 224 с.
26. Федоренко Ю.С. Комунікативна компетенція як найважливіший елемент успішного спілкування / Ю.С. Федоренко // Рідна школа. - 2002. - № 1. - С. 63-65
27. Черевко В.П. Формування комунікативної компетентності менеджера у процесі професійної підготовки: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. - К, 2001. - 27 с.
28. Communication competence defined! Dr Lane's Perspective. [Электронный ресурс]. - Режим доступу: <http://www.uky.edu/~drlane/captone/commcomp.htm>
29. McCroskey, J.C. Communication Competence and Performance: A Research and Pedagogical Perspective // Communication Education. - 1982. - Vol. 31. - P. 42-54.
30. Savignon S. Evolution of Communicative Competence The ACTFL Provisional Proficiency Guidelines / S. Savignon //The Modern Language Journal. - 1995. Vol. 95. - P. 129-134. 129-134.
31. Spitzberg, B.H., & Cupach, W.R. Interpersonal communication competence. - Beverly Hills, CA: Sage, 1984. - 456 p.